

ПОЛІТЕКОНОМІЯ

УДК 330.101

Михайло Зверяков

ПРО ЗМІНУ ПРЕДМЕТА І МЕТОДУ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

Політична економія як наука про функціонування
і розвиток ринкової системи

Показується, яким чином упродовж розвитку капіталізму формувалася і змінювалася предмет і метод політичної економії. Розглядаються об'єктивні межі самого предмета, які визначені самою капіталістичною формою господарства. Досліджено генетично і структурно-функціональні зв'язки як вихідні передумови методу політичної економії. Розкрито природу емпіризму і теоретичного знання в економічних дослідженнях.

Ключові слова: предмет і метод політичної економії, економічна теорія і господарська практика, особливості методу політичної економії.

JEL: B49, B41.

Історія економічної науки як форми теоретичного осмислення економічної дійсності налічує кілька тисячоліть. Але як система знань, що поступово складається, економічна наука стала набувати теоретичну форму в роботах меркантилістів на початку XVII століття разом зі становленням і розвитком капіталістичного способу виробництва. Саме меркантилісти як предмет науки намагалися розглядати "закони", тобто щось відмінне від безпосередньої господарської практики, але таке, що дає розуміння цієї практики. Найвищим досягненням наукової думки стала робота А.Сміта "Дослідження про природу і причини багатства народів", що вийшла в 1776 році і стала одним з основних фундаментів класичної політичної економії. У ній предметом стає "природа і причини багатства народів", створювані у сфері матеріального виробництва. Визначення предмета політичної економії як науки про багатство, яка включає закони його виробництва, обміну, а також розподілу, на чому акцентував Д.Рікардо, завершило створення фундаменту класичної політичної економії. Для класиків було характерним не тільки позначення меж предмета як науки про закони виробництва, обміну, розподілу й споживання матеріальних благ, а й встановлення між ними внутрішнього причинно-наслідкового зв'язку.

Класична політична економія розвивалася як одна з *форм наукового знання* про капіталізм, який формується. Останній надає науці, в першу чергу науці про природу, можливості дійсного самостійного розвитку. Наука вперше в історії свідомо розвивається і застосовується у дедалі біль-

Зверяков Михайло Іванович (rector@oneu.edu.ua) д-р екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України; ректор Одеського національного економічного університету.

ших масштабах. При цьому рівень розвитку науки і ступінь її технологічного застосування відповідають ступеням розвитку самого капіталізму. У підсумку наука перетворилася на *безпосередню продуктивну силу суспільства*. Вона стає вирішальним фактором суспільного прогресу, а її практичне застосування – головною умовою розвитку суспільного виробництва. Саме прагматизм виступає визначальною формою відносини теорії і практики при капіталізмі. Наукова творчість поступово потрапляє в залежність від його здатності перетворюватися в корисні капіталу засоби його самозростання. Капітал сприймає всі види наукових знань, спрямованих на удосконалення його технологічної системи, а також системи відносин працівників у виробництві, виявлення всіх економічних і правових форм і вирішення їх суперечностей, але завжди в межах самої капіталістичної форми господарства. Він не сприймає тільки одного: критики самого себе як певної конкретно-історичної форми економічного розвитку.

У цьому суть суперечності соціального розвитку, насамперед економічної науки, її *обмеженості*, що вивчає соціально-економічні закони і форми їх прояву. Напрями розвитку науки, в тому числі й економічної, обумовлюються безупинно зростаючими потребами виробництва та розширення світового ринку. Результатом розвитку науки стають наукові знання, які входять до складу натурально-речових або організаційно-економічних елементів капіталу і рухаються за його ринковими законами.

Саме такою наукою була класична політична економія. Об'єктивний теоретичний аналіз капіталістичної системи господарства збігався з загальноісторичною тенденцією розвитку суспільного виробництва. Тим спільним, що об'єднувало всіх представників класичної політекономії, було питання трудової природи вартості, без якої немислима сама класична політекономія, включаючи й марксистську економічну теорію. Саме в цьому пункті розвитку політекономія пішла двома незалежними напрямками: трудова політична економія (марксизм) і неокласична політична економія. Якраз від такої назви відштовхується нова неокласична гілка економічної теорії: "Політична економія, або економічна наука (економікс), – пише А.Маршалл, – займається дослідженням нормальної життєдіяльності людського суспільства ..." (*Маршалл*, 1993а. С. 56).

Як бачимо, перший систематизатор неокласики А.Маршалл використовує назву "політична економія" як синонім економічної науки, яка буде згодом замінена на "економікс". А.Маршалл не тільки змінив назву науки, але він відійшов і від вихідного пункту класичної політичної економії, без якої вона немислима, – питання трудової природи вартості. З цього приводу він написав: "Схильність Рікардо надавати надмірне значення ролі витрат виробництва при аналізі підстав, які обумовлюють мінову вартість, заподіяла шкоду справі" (*Маршалл*, 1993а. С. 148). Сказано це було з метою зорієнтувати економічну науку із категорією *сутності* до все більш поверхневих форм їх прояву та до опори в пізнанні саме на *видимість*, на практику капіталістичного виробництва. Розвиток неокласичного напрямку економічної теорії дедалі виразніше наближався до практики. Саме з цим пов'язана поява і відокремлення мікроекономічного рівня досліджень, подальша диференціація економічного знання, поширення економіко-мате-

матичних методів при виявленні ринкових залежностей. Головним предметом теоретичного дослідження стають *кількісні, функціональні* залежності ринкового механізму, що розглядаються в межах окремого капіталістичного підприємства (мікрорівень) або галузі (мезорівень), а також комбінації багатьох галузей, що пов'язують окремі господарські ланки в єдине ціле (макрорівень). У межах того чи іншого рівня аналізу можуть досліджуватися: вибір характеру виробничого процесу; види і структура виробництва; сфери застосування капіталу і його ефективність тощо. За такого роду досліджень особливого значення набувають математичні методи аналізу, що дозволяють глибше пізнавати ринковий механізм, створювати моделі попиту й пропозиції та їх динаміки і т.п.

Дослідження функціональних залежностей ринкового механізму приносять знання, придатні для використання у господарській практиці. Іншими словами, локальні функціональні галузеві макроекономічні цілі, які ставлять дослідники, вимагають відповідних засобів пізнання. Приміром, суворо обмеженим предметом дослідження може стати окремий фрагмент функціонування підприємства, галузі або всієї національної економіки й навіть світового господарства.

Економічна наука активно шукає форми руху суперечностей в економіці, але завжди в межах самого ринкового господарства, яке видається єдиною можливою формою організації суспільного виробництва взагалі. У цьому полягає специфічне розуміння поняття *історизму* неокласичною економічною наукою і практикою.

Наука націлена на виявлення закономірностей функціонування ринкової системи, разом з тим забуває про завдання дослідження закономірностей її подальшого *розвитку*. У цьому пункті розуміння неокласики збігається з класичною політичною економією. Остання за своїм предметом була політичною економією капіталізму, яка займалася вивченням закономірностей його *функціонування*, а не *розвитку*.

Неокласична теорія характеризується особливим характером зв'язку теорії та практики. Сама повсякденна практика ринкового господарства потребує такої науки, яка була б здатна вирішувати економічні та соціальні суперечності на власній основі. Цілком очевидний обмежений у часі характер таких рішень. Разом з тим він формує особливу прагматичну якість самого наукового знання. Ця якість полягає в особливому конкретно-історичному розумінні суспільства, природною формою якого виступає існуюче ринково-капіталістичне господарство.

На відміну від природничо-наукової сфери знань, зміст якої не вичерпується прагматичним характером у рамках капіталістичного господарства, а має загальне, неминуще значення, суспільна наука перебуває в іншому становищі. Неупередженою соціальною наукою може бути при спробі пошуку *істини* й створенні теоретичної картини дійсності.

Саме пошуком істини, тобто виявленням і дослідженням закономірностей функціонування капіталістичної ринкової системи, яка формується, займалася класична політична економія від В.Петті до Д.Рікардо і Д.С.Мілля. Класикам вдалося вперше в історії науки створити теоретичну

картину дійсності, яка зіграла принципову роль у виникненні марксизму, а також неокласики.

Політична економія і господарська практика

Коли ж теорія прагне пристосуватися до обслуговування практики, а не до її наукового усвідомлення, тобто перетворення її в науково усвідомлену, тоді вона досягає єдності з практикою лише видимо.

За хибного розуміння практичності теорії ігнорується відмінність між теоретичним способом підходу до дійсності на основі розуміння сутності економічних процесів і емпіричним підходом, який має обмежену мету і підлягає конкретним потребам практики, що описують економічні факти без дослідження причин їх виникнення та подальшого розвитку. Іншими словами, наукова думка неокласиків теж займається пошуком закономірностей, але лише на рівні відносин *явищ*, де "причини" і "наслідки" пов'язані функціональними залежностями і постійно міняються місцями. (Наприклад, детермінантою попиту є ціна, а остання залежить від попиту.)

За такого теоретичного підходу практика позбавляється однієї з головних своїх рис: можливості бути зрозумілою, *науково осмисленою* спираючись на безпосередню сутність предмета, який трансформується в ході практичної дії. У свою чергу теорія позбавляється своєї істотної властивості – перетворитися на *метод і спосіб* науково усвідомлених практичних дій. Якщо практика розглядає теорію як момент обслуговування себе самої, то вона не здатна критично ставитися до своїх сформованих форм. Наукова рефлексія такої практики набуває форми *емпіризму*.

Природа емпіризму тримається на ілюзії, що сутність практичної діяльності може бути розкрита в описі економічних фактів, статистичних даних або господарських дій, а не в їх критичному аналізі.

Однак, щоб збирати і узагальнювати факти, дослідник повинен мати певні уявлення про можливості певного зв'язку явищ господарського життя. Саме це уявлення повинне ґрунтуватися на певних теоретичних знаннях, що дають розуміння тієї ознаки, за якою відбувається відбір. Теорія розглядається з самого початку дослідження як щось протилежне емпіричним фактам, яка прагне проникнути в сутність предмета, тобто вийти за межі видимості. Розуміння сутності економічних фактів за допомогою теорії дає можливість бачити внутрішній зв'язок між господарськими зовнішніми формами. Емпіризм заперечує ознаку "*загальності*", якою володіє теоретичний погляд на економічні факти, паралізує наукову думку тими властивостями і характеристиками досліджуваного предмета, що притаманні для цих, але разом з тим і обмежених форм практики. Ознака, за якою відбувається збір та аналіз фактів, повинна бути *істотною* для них, інакше їх вивчення не буде мати жодного наукового значення.

Демонструючи тісний зв'язок теорії з практикою, емпіризм реєструє і описує економічні факти без їх критичного аналізу. Але справжній зв'язок теорії і практики існує лише там, де відбувається реальне проникнення в сутність досліджуваного предмета, не обмежуючись видимістю. Саме відкриття *власної природи* досліджуваних фактів, їх виникнення і розвиток характеризує теоретичний рівень аналізу.

Єдність теорії і практики досягається тоді, коли практична дія виходить із *сутності* предмета, на який воно спрямоване. Така дія має науково осмислений характер і теоретично стає сутністю *практичної дії*, його власним внутрішнім моментом, його інобуттям. У такому разі сама практика виступає як теоретично осмислена. Саме в такому полягає *сутність* практики, тобто у відкритті її власної природи і власних законів.

Зміна в кінці минулого століття А.Маршаллом назви науки з політичної економії, яке вона мала з XIX століття, на "економікс" обумовлена зміною пріоритетів наукових досліджень, своєрідним розумінням предмета.

У А.Маршалла можна знайти кілька визначень предмета економічної науки. Спочатку він ототожнює політичну економію і "економікс". "Політична економія або економічна наука (економікс), – пише автор, – ... вивчає ту сферу індивідуальних і суспільних дій, яка найтісніше пов'язана зі створенням і використанням матеріальних основ добробуту" (Маршалл, 1993б. С. 56).

Як бачимо, в цьому визначенні існує спадкоємність з поглядами класиків, що розглядають політичну економію як науку про *багатство* країни. Однак ця спадкоємність не означає, що предмет науки залишився в межах виробництва, обміну, розподілу і споживання національного багатства.

Предметом науки стають *функціональні* та *кореляційні* залежності. Наприклад, у самого А.Маршалла домінує інтерес до функціональних залежностей: "предметом її (економічної науки. – М.З.) досліджень є головним чином ті спонукальні мотиви, що найбільш сильно і найбільш стало впливають на поведінку людини в господарській сфері його життя" (1993б. С. 69). Поступово формується розуміння предмета економічної науки як теорії раціонального вибору, який максимізує вигоду, суб'єктами з безлічі альтернативних можливостей. Воно домінує на сьогодні в економічній літературі. Наведемо визначення предмета економічної науки, дане першим лауреатом Нобелівської премії з економіки П.Самуельсоном. "Економічна теорія є наукою, – пише автор, – про те, які з рідкісних продуктивних ресурсів люди і суспільство з плином часу, за допомогою грошей чи без їх участі, обирають для виробництва різних товарів і розподілу їх з метою споживання в нинішньому і майбутньому між різними людьми і групами суспільства" (1964. С. 25). Як видно з наведеного визначення, наголошується на раціональному використанні ресурсів.

Предмет економічної науки визначається методом дослідження. Але у свою чергу метод визначає не тільки предмет, його структуру, але й межі останнього. Зупинимося на цьому більш детально.

Особливості методу економічної теорії

Неокласична теорія методом наукового дослідження використовує інструменти формальної логіки: індукція, дедукція, математичне моделювання тощо. Ці методологічні інструменти дозволяють наочно продемонструвати *структурно-функціональні* зв'язки в ринковій системі господарювання. Вони не тільки володіють певним пізнавальним потенціалом пізнання, а й надають досліджуваному предмету певну строгість, характерну для природничих наук. У сучасних дослідженнях західних еко-

номістів проблема методу економічної науки є предметом наукових дискусій. Проте за відсутності "загального консенсусу" все ж проглядається спільна думка, що "економічні дослідження повинні бути обмежені положеннями, що емпірично перевіряються" (Блауг, 1994. С. 56).

Таким чином, основною вимогою до методу пізнання є умова принципової перевірки наукового знання, його верифікації допомогою емпіричних даних. Такий метод "логічного позитивізму", що йде від К.Поппера, зустрічає справедливую критику. Його слабким місцем є неможливість емпірично верифікувати всю складну, багаторівневу структуру такого предмета, як економічна система національного господарства. Така методологія не припускає цілісного відображення предмета. Вона може бути застосовна лише до локального масиву даних і фіксує структурно-функціональні зв'язки між ними. Оскільки економічні явища мають *кількісну* визначеність, остільки математичний інструментарій дозволяє глибше і точніше зрозуміти таку визначеність, розширюючи тим самим пізнавальні засоби науки.

Однак економічні явища мають і *якісні* характеристики, що відображають їхній зміст. Процес пізнання об'єкта неможливий без аналізу його якості. Але для цього необхідно досліджувати причинно-наслідкові зв'язки, сутність предмета, встановити розбіжність між його невидимими сутнісними характеристиками і зовнішніми формами прояву. Тут структурно-функціональний метод перетворюється в *межу* пізнання, оскільки він здатний аналізувати тільки готові, застигли економічні форми.

Подолання аналізу статистичного стану економічних форм, відображення безперервно змінюваної дійсності здатний здійснити *діалектичний метод* пізнання. Цей більш універсальний метод пізнання, розкритий великим філософом Гегелем в кінці XVIII – початку XIX століття, був застосований до предмета політичної економії К.Марксом в середині XIX століття.

Метод тільки тоді виявляється результативним, коли в ньому відображені істотні характеристики досліджуваного предмета. Коли він найбільш повно відображає предмет, тоді за допомогою думки можна проникнути в нього і зрозуміти його спільні та відмінні від інших предметів риси.

Розвиток економічного життя, як і інших сторін об'єктивного світу, включає два взаємопов'язані процеси: перший – відтворення форм економічного життя із *збереженням* їх сутності; і другий – процес *розвитку* економічних форм зі зміною колишніх сутностей.

Процес відтворення сутностей, які зберігаються, має свої межі – це повна реалізація закладених у них потенцій. У процесі відтворення поступово накопичуються нові фрагменти, що змінюють сутність. Саме *єдність збереження і зміни* сутностей економічних форм і становить суть діалектичного розвитку.

Таким чином, логіка розвитку складається з логіки збереження суті і логіки зміни сутності.

Звідси випливає, що збереження сутності предмета доповнюється процесом кількісних змін у межах цієї сутності. У результаті єдине ціле *роздвоюється* в протилежні боки. Взаємодія цих суперечностей породжує своєрідні *проміжні ланки*, у функцію яких входить вирішення суперечнос-

тей. Ці проміжні ланки називаються *перетвореними формами*. Перетворений – це той, що перейшов в інші стани, що став чимось іншим. Виниклі перетворені форми створюють форму руху предмета і, в кінцевому рахунку, є джерелом його розвитку.

Різниця методів дослідження політичної економії та неокласики у формі "економікс" призвели до того, що самі межі предмета, його структура стали істотно *відмінними*. У неокласичних теоріях економіка являє однорідну, не диференційовану структуру, складові елементи якої пов'язані функціонально прямими та зворотними залежностями. Що ж стосується генетичних, причинно-наслідкових зв'язків, то в межах однополюсної структури, тобто нерозчленованої на протилежності, неможливо визначити логіку *розвитку* економічної системи. Діалектичний метод знімає обмежені можливості структурно-функціонального методу. Він асимілює в собі формально-логічний метод, характерний для економікс, і продовжує залишатися "всеохоплюючою схемою зміни будь-якого натурально-природного та соціально-економічного матеріалу ..." (Ільєнков, 1974. С. 5). На жаль, економічна наука досі не освоїла цей методологічний інструментарій.

Література

- Блауч М. (1994) Несложный урок экономической методологии // THESIS. Научный метод. СПб. Т. II. Вып. 4. С. 56.
 Ільєнков Э.В. (1974) Диалектическая логика. М. С. 5
 Маршалл А. (1993б) Принципы политической науки. М. Т. 1. С. 56
 Маршалл А. (1993а) Принципы экономической науки. Т. 1. М. Прогресс. С. 56.
 Самуэльсон П. (1964) Экономика. М. С. 25.

Надійшла в редакцію 20.04.2015 р.

ON THE CHANGE OF SUBJECT MATTER AND METHOD OF POLITICAL ECONOMY

Political economy as a science on functioning and development of market economy

Mykhailo Zvieriakov

Author affiliation: Corresponding Member of NAS of Ukraine, Doctor of Economics, Prof., Rector of Odessa National Economic University E-mail: rector@oneu.edu.ua.

The article displays the way of formation and changes in subject matter and method of political economy with the development of capitalism. Objective limits of the subject matter are investigated as directly determined by the capitalist system. The paper examines genetic and structurally functional linkages as a starting premise of the method of political economy and reveals the nature of empiricism and theoretical knowledge in economic research.

Keywords: subject matter and method of political economy, economic theory and economic practice, specific features of the method of political economy.

JEL: P16, B41.